

8570

11 May
15/6

5045

Հայաստանի Երեսման
Կոմիտեի Կարգադրություն

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՀՈՒԾԸ
ԵՒ ՆՐԱ ԲՈՒՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔՈՑ ԾԱՂԿՈՂ
ՀԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ*.

8570

«Արարատ»ի ներկայ թուականի «յունուար» տետրակում հրատարակելով Մ. Աթոռի մատենագրանի Հ. 1209—1239 ձեռագրի յիշատակարանը՝ դորան կցած բացատրութիւնների մէջ մատնանիշ էինք արել, թէ ինչպէս է պատկերացնում այդ յիշատակարանը Հայաստանի դրութիւնը Օսմանեանց յառաջընթաց Սելջուկեան հրոսակների օրով, և ապա՝ ինչպէս արտայայտում մեր հայրերի վրայ նոցա թողած ծանր տպաւորութիւնը: Այս անգամ տալիս ենք մի ուրիշ յիշատակարան՝ դրի առած այն օրերում, երբ Օսմանեան հարստութիւնը իւր փառքի գագաթնակէտին էր հասել, երբ արեւելքի քրիստոնեաներին թւում էր, թէ կիսաւուսնի վերջնական յաղթանակն են տեսնում քրիստոնէական խաչի դէմ: Բիւզանդական կայսրութիւնը 8 դար չարունակ ամուր պատուար էր հանդիսացել՝ ամբողջ արևելքը հնդկեղևուց և քրիստոնէութեան ընդարձակ անդաստանները ողողելուց յետոյ, դէպի քրիստոնեայ արեւմուտք խուժող մահմեդական վիթխարի հոսանքի դէմ: Խաչակրաց արշաւանքներով օգնութեան էին եկել և մօտ 2 դար հսկայական պայքար մղել արևմտեան քրիստոնեայ ազգերը. սակայն մահմեդականութիւնը խորտակել էր նոցա բոլորի ոյժը, խորտակել էր կայսրութեան վերջին պատուարները և սպառնում էր որոտագին՝ մինչև Եւրոպայի խորքը մղուել: 1453 թ. մայիսին Սուլթան Մահմէդ Բ. Փաթիհը առաւ, ինչպէս յայտնի է, Կ. Պոլիսը՝ առաջին քրիստոնեայ կայսեր հիմնած մայրաքաղաքը, որ 11 դարից աւելի կատարել էր քրիստոնէութեան Նոր Հոռմի՝ աշխարհի կենտրոնի դերը: 1461 թուի աշնանը նա վերցրեց նաև Տրապիզոնը, որ Ժ. Գ. դարի սկզբից, երբ Կ. Պոլիսը ժամանակաւորապէս խաչակիր ապետների ձեռքն ընկաւ և լատինական կայսրութեան մայրաքաղաք դարձաւ՝ Պալէօլոգների կայսերական տան մի ճիւղի, խղճուկ սահմաններում անկախութիւն պահպանած՝ անուանական կայսրութեան մայրաքաղաքն էր: Վայրագ Մահմէդ Բ.-ը, որ հակառակ իւր ազգի մէջ թողած փառաւոր համբաւի, ամենադաժան և անազորոյն բռնակալներից մէկն է եղել, նուաճած երկու մայրաքաղաքներն ևս

* Արտատպուեթիւն. Արարատ, 1915. յունիս—յուլիս:

8570

սոսկալի անգթութիւններն ենթարկեց, քրիստոնեայ բնակիչներին հրէշաւոր չափերով դուրս գաղթեցրեց, բոլոր աչքի ընկնող քրիստոնէական տաճարները՝ Յուստինիանոս Մեծի հրաշակերտ Բ. Սոփիայից սկսած, մահմեդական մզկիթների վերածեց, և բոլոր հնաբաւոր միջոցները դուրս գրեց, որպէսզի ամենակարճ միջոցում նոքա իրենց քրիստոնէական պատկերը փոխելով՝ մահմեդական կերպարանք ընդունէին:

Ահա այս խոշոր անցքերի ականջալուր մէկն է գրի առել մեր յիշատակարանը՝ 1464 թ. ին, ուրեմն 11 տարի Կ. Պոլսի և 2 տարի միայն Տրապիզոնի առումից յետոյ: Շատ բան չէ պատմում նա այդ համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող դէպքերից, այլ տալիս է միայն նոցա գտած տխուր արձագանգը Օսմանեան նորակազմ պետութեան արեւելեան մի անկիւնում՝ Հայոց մի վանքում: Բայց ինչպիսի յիշատակներ է զարթոնում նորա մի քանի տող պարզ նկարագրութիւնը: Յատկապէս մեր օրերում, երբ Օսմանեան արիւնոտ կիսալուսինը մտայլ ամպերի տակ է թաքնուել, և նախկին իսլաւորաց ներկայ սերունդների տարօրինակ քաղաքականութիւնն է միայն արգելքը, որ դարեւոր ստրկութիւնից գլուխ բարձրացրած քրիստոնեայ ազգութիւններ «Յաղթող» Մահմեդի ողորմելի շառաւիղներին դուրս չբռնեցին բոլորովին քրիստոնէութեան բնաշխարհից, և Բ. Սոփիայի գմբէթի վրայի խաչը վերականգնելով՝ Կ. Պոլսն ու Տրապիզոնը կրկին քրիստոնէական չդարձրին, — խրատական է՝ վերափոխուել հոգեով այն «դառն և դժար ժամանակը», «զոր աշաւարէն ազգն Տաճկաց զաւարացեալ կային ի վերայ քրիստոնէից և պահէին ի հալածանս», աշխատել ըմբռնել այն, ինչ որ այդ ժամանակում ապրող քրիստոնեան պիտի դատար:

Բաւական է մի ակնարկ ձգել այն կարգադրութիւններ վրայ, որ օսմանցի տեւեր իրենց նոր նուաճած երկրներում անում էին, որպէսզի մենք փշաքաղուենք, հազարերորդ մասը երեւակայելով այն զարհուրանքի, որի մէջ անց էին Կացնում գրեթէ իրենց ամբողջ կեանքը նոցա ողորմելի հպատակները: «Ջխարաճն դ. Քլորի արարին և կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից և զմեռեալն ի քաջ տան տանել», — որքան անէ՞ք ու դառնութիւն այս 3 համառօտ նախադասութեանց իւրաքանչիւրի մէջ: Խաւաճը այն գլխահարկն է, որով մահմեդականութեան հիմնական սկզբունքներից մէկի համաձայն ուայան, կամ՝ ոչ մահմեդական հպատակը, տարէցտարի գնում էր՝ կարելի է ասել, մահմեդական երկրում չնչա՞ծ օղը. նա իսկապէս իրաւունք չունէր ապրելու ճշմարիտ հաւատացեալի կողքին, և եթէ վերջինս շնորհ էր անում, թոյլ էր տալիս, որ նա ապրի, այդ դուրսութեան իրաւունքի համար ահա նա պէտք է գլխահարկ վճարէր: Էականք այստեղ, անշուշտ, հարկի ծանրութիւնը չէ, որ սկզբում մի

արծաթ դուկատ (կամ՝ ըստ յիշատակարանի, Քլորի) էր իւրաքանչիւր գլխի (պսակուած անձի), կէս արծաթ ամուրիների (7—10 տարեկանից բարձր) համար, բայց որ, ինչպէս տեսնում ենք, շատ վաղ արդէն՝ դոնէ հեռաւոր գաւառներում, 4 արծաթի է բարձրացել, այլ այն իրաւագուրկ գրութիւնը, որի մէջ ձգուած էին մահմեդական լուծի տակ եղող բոլոր քրիստոնեաներն անխտիր*: Այդպիսի իրաւագրութեան հետեանօք ոչ միայն գլխահարկի չափը կամայականօրէն փոփոխուել կարող էր, ոչ միայն բնական բերքերի տասանորդը, որ նոյնպէս պարտաւոր էր վճարել իւրաքանչիւր քրիստոնեայ հպատակ, դառնում էր յաճախ բերքի հինգերորդական, երրորդական մասը, ոչ միայն օրինական համարուող տուրքեր վերցնելուց դատ՝ ստորագրեալ իշխանութիւնները հարստահարում էին այլ և այլ կողմնակի տուրքերով և ձրի աշխատանքներ կատարել տալիս, այլ որ աւելի սարսափելին է՝ 5 տարին մի անգամ մանկաժողով էր տեղի ունենում. վաշտ վաշտ գինուորներ սփռւում էին գաւառները, իւրաքանչիւր քրիստոնեայ համայնք երկխաներով մի տեղ էին ժողովում, ընտրում էին 5 տարեկանից ի վեր տղաների մէջ այնպիսիներին, որ աւելի առողջ, բարեկազմ և մտացի էին երեւում, և զոցա իրենց մայրերի գրկից խլելով՝ իրրեւ սուլթանի ստրուկների Կ. Պոլսն էին փոխադրում: Ընտանիքից, մայրենի հողից և ազգութիւնից կտրուած, մահմեդականութեան ամենամուկեռանդ սկզբունքներով դաստիարակուած այդ պատանիները կազմում էին յետոյ եմիրներին այն ահաւոր գումարտակները, որոնցով մշտական պատերազմների մէջ գտնուող Օսմանեան բանակը իւր նօսրացած շարքերը խտացնում էր, բազմատարր և տիրող ազգութեան համեմատութեամբ շատ աւելի ստուարաթիւ հպատակների վրայ Սուլթանի բնականական իշխանութիւնը հաստատ պահում: Չենք յիշում դեռ երկու սեռի այն անթիւ թշուառներին, որոնք մեծ և փոքր իշխանաւորների կրքերին զոհ էին դառնում, կամ մի տեղից իրրեւ գերի տարուելով՝ ուրիշ տեղ վաճառուում:

Այս իսկ իրաւագուրկ գրութիւնը չեղտելու, որոշ արտաքին նշանով ուայայիւն տիրողից, անհաւատիկ հաւատացեալից տարբերելու համար էր, որ քրիստոնեաները պարտաւորուած էին կապոյտ գլխաւորներ կրել: Մեղանում մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ շատ կային, այժմ ևս պակաս չեն՝ այնպիսի քաղաքագէտներ, որ պաշտօնական և անպաշտօն գրութիւններում հռչակել են օսմանցիների կրօնական ներդաժմութիւնը, յատկապէս Հայոց եկեղեցու վրայ անցեալներում ունեցած երախտիքը՝ սորան իւր ներքին գործերը վարելու և դպրոցներ պահելու համար տրուած ազատութիւնը, և

* Sten. Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches. — G. Hertzberg. Berlin. 1883, S. 647 ff.

հետեցրել ապա, որ այժմ էլ որոշ տեսակէտներէց ամենապահով տեղը հայութեան համար Տաճկաստանն է: Սակայն այդպէս խորհողները պարզ հաշիւ չեն տուել իրենց, թէ ինչ է մահմեդական լուծը իւր բոլոր արհաւիրներով: Պէտք է այդ լուծի տակ ճնշուած քրիստոնէի կաշուի մէջ մտնել, պէտք է ապրել մահմեդական երկրում մեր ժամանակի մարդու բարոյական աշխարհայեցողութեամբ, աչքով տեսնել քաղաքակրթութեան աւերումների հետ զուգընթաց արարած այդտեղ յառաջացած բարոյական աւերումները, լինել մի օր գոնէ բացարձակ կամայականութեան ենթակայ այն վիճակի մէջ, որի մէջ մեր հայերը դարեր են ապրել, այն ժամանակը հասկանալի կլինի, թէ ինչ արժէք ունի այդպիսի վիճակ պահպանելու կամ երկարացնելու ամեն մի դատաւճիռ: Յիշատակի օսմանցի զօրեղ իշխողները կրօնական այնքան ներողամտութիւն են ցոյց տուել, որ թէպէտ քրիստոնեաների բոլոր փառաւոր տաճարները, ինչպէս տեսանք, խլել մզկիթ էին դարձրել, նորերը կառուցանել բացարձակապէս արգելում էին և հների նորոգութիւնը մեծ դժուարութեամբ թոյլատրում, ընդհանրապէս ոչ միայն բռնի կրօնափոխութիւն չէին քաջալերում, այլ և դժկամակութեամբ էին նայում յօժար կամօք կրօնափոխ եղողներին վրայ, որովհետև նոցանով պահպանում էր հարկ վճարողների՝ պետական ծախքերի ամբողջ ծանրութիւնն իրենց վրայ կրողների թիւը: Սակայն ինչ օգուտ քրիստոնեաների վայելած այդ առերևոյթ կրօնական ազատութիւնից, երբ իրենց շուրջն այնպիսի մթնոլորտ էր ստեղծուել, որի մէջ ոչ ճշմարիտ կրօնական, ոչ քրիստոնէավայել բարոյական կեանք զարգանալ կարող էր: Կըշռեցէք յիշատակարանի միայն այս մէկ դարձումը՝ ամբողջ ծանրութիւնը—«և զմեռեալն ի քաջ տան տանել»: զգացէք այն հոգուսարսափը, որի աչքի առջև իւր ծնողի, զաւակի, ամուսնու՝ ամենասիրելի կամ ամենապատկառելի անձի միւռնոցած դին քաջ են տալիս այդպէս իբրեւ մի անասունի լէշ: Թափանցեցէք այն քրիստոնեայ ջերմեռանդ ժողովրդեան հոգեկան դրութեան մէջ, որ տեսնում է այդ ձևով անարգուած իւր քահանային, եպիսկոպոսին, ազգային պատուոյ ներկայացուցչին: Ո՛րպիսի ոտնահարում անձի արժանապատուութեան, որպիսի այլանդակում մարդկային զգացումների՝ բռնաւորների և բռնութեան ենթակաների նկատմամբ միանգամայն:

Քանի այսպիսի ուրիշ յիշատակարաններ կան դեռ՝ դառն և դժուար և նեղ ժամանակներում գրած, որքան կսկիծ են բովանդակում և ինչպիսի սարսափներ նկարագրում: Իբրեւ նմուշ բերենք միայն մի յիշատակարանի հատուած՝ այն զբոսագիր աւետարանից, որ գտնուում է Շիրակի Մեծ-Արիւմալի գիւղում՝ գրեալ «ի թուականութեանս Հայոց ՌԽԸ (Փրկչ. 1599), ի դառն և ի նեղ

ժամանակիս, որ ելեալ այր մի ի Թաւրէզու... բազում ոճիրս դորձեաց, որ Արճէշու և Արծրիւ պարոն և սպան և զքրիստոնէից զարիւն խնդրեաց, և էառ՝ Ժ. բեռն ի յԱրճէշու և Ի. բեռն յԱրծրիւ...» Տեսէք, յիշատակարան գրողի համար ամենին տարօրինակ ու արտասովոր չէ քրիստոնէից արեան այդ զարհուրելի առեծախը երկու մահմեդական պետութիւնների և նոցա ստորադրեալ, կամ նոցանից ապստամբ, բազմաթիւ մանր ու խոշոր մահմեդական բռնաւորների մէջ. 30 բեռն արիւն, ինչ զարմանք, երբ 30 անգամ 30-ից աւելի տարիներ էին անցել արդէն, ինչ այդ ճիւղաղ արարածները հրապարակ եկան իրենց ճիւղաղային հայեացքներով՝ կեանքի նպատակի, մարդոց և ազգերի փոխադարձ յարաբերութեանց մասին՝ «չար քան գաղան և ծարաւիք քրիստոնէից արեան»—և որչափ քրիստոնէի արիւն էր թափուել այդքան ժամանակամիջոցում,—որչափ թոյն ներարկուել իբրեւ ստուեր չրջող կենդանի մնացածների արեան մէջ:

Այսօր, երբ մի եւրոպացի Պոլիս է գալիս և բոլոր պատուաւոր տեղերում՝ հիւրանոցներում, զբօսարաններում, դիւանատներում, հանդիպում է մաքուր և կոկ հագնուած, Ֆրանսերէն խօսող, քաղաքավարի և սիրալիկ թուրքերի, իսկ վաճառանոցներում գործ է ունենում խորամանկ և հաճոյակատար հայերի հետ, տանում տարածում է քաղաքակրթ աշխարհում այն անիրաւ կարծիքը, թէ այստեղ մի ազնիւ ցեղ է իշխում իր արհամարհանքին արժանի ստոր ցեղերի վերայ: Ազատ քաղաքացու հպարտ ինքնամոռացութեան մէջ գերմանացին ու անգլիացին ըմբռնել չի կարող, թէ թուրքի ամենաբարեկրթ երևոյթի տակն իսկ ինչպիսի դաժան հոգի, ինչ բիրտ զգացումներ են թագնուած սովորաբար, և թէ ընդհակառակն անագորոյն ճակատագրի ինչ դժոխային մեքենայ է բանել Հայաստանի սէգ լեռների զաւակաց ջիւղերի վերայ, որ այդպէս խեղել, այլաձևել է. երբեմնի ասպետական Մուշեղների, Վահանների, Թաթուրների և Յովնանների սերունդներն այդչափ անճանաչելի դարձրել—19 րդրի առաջ արտասահմանից վերադառնալիս ևս ևս Պոլսից անցել ևս և երկաթուղով մինչև Իզմիրը—նրկումիդիա ճանապարհորդել. չոգեկառքի մէջ հանդիպելի և ծանօթացայ հայ ընտանիքների, որոնք ուխտ էին գնում Արմաշ. փոքրիկ չրջան կազմած խօսում էինք ինչ որ ազգային խնդիրների մասին, երբ յանկարծ չոգեկառքի դուռը բացուեց և մի պաշտօնեայ եկաւ անցաւ. ևս ապա՝ մնացի, թէ մի վայրկեանում ինչպէս կատարեալ կերպարանափոխութիւն տեղի ունեցաւ իմ խօսակիցների մէջ. բերանների խօսքը, նստուածքը, չարժուածքը՝ դէմքերն անգամ զարմանալի կերպով փոխուեց, և այդ բոլորն իբրեւ մի գիմակ վար առնուեց երկու բոպէ յետոյ, երբ պաշտօնեան անցել ելել էր, և ուղեկից-

ներս նախկին դիրքն ընդունելով՝ շարունակում էին նախկին խօսակցութիւնը: Ինչէր ուրեմն չեն անցել այս մարդոց և իրենց նախնեաց զլիսով, մինչև որ սերունդէ սերունդ ժառանգաբար այսպիսի ունակութիւններ են զարգացել նոցա մէջ: Մեր ժողովրդի մօտ շատ կան այնպիսի անհամակրելի գծեր և տղեղ սովորութիւններ, որոնց համար հաստատ կարելի է ասել, թէ մահմեդական լուծի հետեանք են, նորա այս կամ այն մասի մէջ աւելի և պակաս չափով զարգացած՝ ուղիղ համեմատութեամբ այն երկարատևութեան կամ խստութեան, որով ծանրացել է այդ լուծը նոցա վերայ: Որքան տարբերում է Ղարաբաղից կամ Լոռեցի հայը իւր բնաւորութեամբ և նիստուկացով մի Բուլանըկցուց, Արաբկերցուց կամ Խոյնցուց. որքան խորթ է այժմ շատ բան Պարսկաստանից և Տաճկաստանից հարիւր տարի առաջ գաղթած հայերի համար, որ դեռ շատ սովորական է նոցա բնիկ հայրենիքում: Եւ ընդհանրապէս ռուսահայերիս համար խորթ են տաճկահայի և պարսկահայի բնաւորութեան այլ և այլ գծերը, ընտանեկան և հասարակական յարաբերութեանց մէջ ցոյց տուած վարմունքը, պատուի, պարտաճանաչութեան, քաղաքացիական առաքինութեան մասին ունեցած հայեացքները. նորա ուրիշ մարդիկ են երևում մեր աչքում. նոցա մասին ոչ պակաս նախատական խօսքեր կարելի է լսել ռուսահայի, քան օտարազգու բերանից. մեզ թուում է, որ նոքա իրենց ծուլութիւնից են ազքատ մնում ամենառատաբեր հողերի վերայ, որ իրենց թուլամորթութիւնից գերի են նոքա քրդի և բաշիբոզուկ աղաների ձեռքին: Սակայն ու՛ր որ սեփական աչքով տեսել է և զգայուն մատներով չօշափել այն, ինչ որ նոքա այսօր էլ շատ տեղ քաշում են մահմեդական բռնութեան երեսից, տեսել և հասկացել է, թէ ինչպիսի աղէտաբեր հետեանքներ է ունեցել այդ բռնութիւնը նոյն իսկ իւր անմիջական գործիք եղող մահմեդականների համար, ինչպէս վարակել սոցա բարոյական հոգևոր մթնոլորտը, բոլոր սրտով ողջունել կարող է միայն ամէն մի քայլ, որ ազատութիւն է բերում նորա ներքոյ ճնշուածներին, օրհնել Բալկանեան վերջին պատերազմի փառաւոր արդիւնքը և համոզմունքով պնդել, որ մահմեդական լուծից ազատուելը, թէկուզ ամենաթանգ գնով՝ բարիք և օրհնութիւն է ոչ միայն քրիստոնէի, այլ նոյն իսկ մահմեդականի համար: Եւ փոխանակ արհամարհանքով վերաբերուելու՝ կորցրած առաքինութեանց հասար, խորը պատկառանք կզգայ հայ ժողովրդի հոգեկան անսպառ կարողութեան հանդէպ, որ անտանելի պայմաններում այնչափ թաքուն գանձ դեռ պահել է և սխրալի արդիւնքով փայլեցրել ամեն տեղ, ուր ամենափոքր չափով ասպարէզ է գտել:

Այդ տեսակէտից ևս մեր յիշատակարանը խիստ խրատական գծեր է հանդէս բերում: Գրի է առնուած այն Տաճկաստանի այժմ

մեան Կարնոյ հաճանգի Երզնկայի վիճակի Սեպուհ լերան Աւագ վանքում *:

Վանք—Ինչպիսի կծու հեղնութիւնների հետ է կապուած, ինչ ցաւագար հնչիւններով բաղադրուած այս բառը ժամանակակից հայ մարդու՝ լրագիր կարգացող, հասարակական կեանքով փոքր ի շատէ հետաքրքրուող, «Հին աստուածների» ներկայացումների, քննադատութիւնների և դատերի դեռ թարմ տպաւորութեան ներքոյ գտնուող հայ մարդու ականջում—Երկար ժամանակ գրուում, խօսուում էր, թէ Հայոց վանքերը դատարկապորտների ապաստարաններ են, վանականները տղէտ, ծոյլ, ճրիակեր: Մի քանի տարօրինակ խելքի տէր երիտասարդներ ելան, կամեցան ուսում, աշխատութիւն, գաղափար մտցնել վանք. բայց հայ հրապարակախօս-գրականութիւնը չներեց նոցա այդ յանդուգն քայլը, որ կարող էր միամիտների կողմից իբրև հերքում նկատուել իւր անվերապահ դատավճիռների, և ի միջի այլոց յանձին իւր մի տիպիքական ներկայացուցչի տարիներ առաջ սև վկայական տուած նրանց. հաստատեց, որ միայն այդ մոլորեալների դաժնը դէպի աշխարհ կարող էր փրկել նրանց կորստից. որ վանքն ամփոշտ դատապարտուած է փակման և կործանման, և վանականը աշխատաւոր, ուսումնական և գաղափարական լինել չի կարող. որ տղէտ ու ծոյլ հոգևորականը գերադասելի է աշխատաւորից և ուսումնականից, որովհետև երկար վերաբրիւ հագնել և ուխտել հետեւելու նորան, որ իբրև լոյս աշխարհ եկաւ, իբրև սրբութիւն ապրեց և իբրև անձնագոհ սէր խաչ բարձրացաւ՝ ըստ ինքեան նշանակում է այլանդակել մարդկային բնութիւնը և անբնորոշակ դարձնել՝ ծառայելու մարդկութեանը, որն է օգուտ բերելու: Ինչպէս եղաւ սակայն, այս հրաշալի ճշմարտութիւնները քարոզողը ժամանակին չգնահատուեց ըստ արժանւոյն. գուցէ նոքա շատ էին տափակ, ծամծուած և սովորական. գուցէ հասարակ լիզուով և պրոզայիկ ձևով արտայայտուած լինելն էր խանգարում, գուցէ կային դեռ միամիտներ, որ մտածում էին, թէ վանական կեանքը այժմ միայն կորցրել է իւր խորհուրդը, և միայն մեր ներկայ նիւթապաշտ դարում կոչու հողագնդի վրայ շրջող մահկանացուները չեն կարող համակերպել վանական գաղափարին, մինչդեռ եղել է ժամանակ, երբ գաղափարը իւր արժէքն է ունեցել և իրականացում գտել: Իսկ շնորհալի քարոզիչը շատ էր ուզում դափնիներ վաստակել. և ահա երկարատև տքնութիւնից և յամառ մտորումներից յետոյ նա գտաւ եղանակը՝ տպաւորիչ դարձնելու իւր քարոզը: Ծովային միրաժների պէս խոստմաւոր և գարնան սիւրբից աւելի թեթեւաթոյն պատկերացումներով սաւառնում է ահա նա իւր երևակայութեան ստեղծած անցեալում, գող-

* Տես. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց.— Հ. Ղ. վ. Ալիշանեան. Վեներտիկ. 4835. եր. 42:

տրիկ բանաստեղծական ոճով նկարագրում չամանդադրից կառուցած մի վանք, և ապացուցանում, որ այդտեղ էլ հազար տարի առաջ նոյնն է կատարուել, ինչ որ այսօրուայ վանքերում. աշխարհը գնացել է վանականների ետեից և քաշել տարել կրկին իւր գիրկը: Նայում են մարդիկ հրճուանօք այդ եթերային կառուցուածքին, հաճութեամբ լսում թովիչ խօսքերը և տուն դառնում մխիթարուած, որ ոչինչ չկայ գաղափարական և երբէք էլ չի եղել. որ յիմար էին և մոլորեալ նոքա բոլորեքեան, որոնք ձգտել են երնել իրենց չրջապատող կեանքի ճահճից և գոյութեան մի բարձր խորհուրդ որոնել, և նոքա են լաւը, որ թաղուած մնում են փափուկ, գէճ, ապահով և խոր ճահճի մէջ, վտանգաւոր թռիչքներ չեն անում ու չեն փորձում երբէք ճանապարհորդել դէպի ինչ որ գաղափարական վայրեր, որտեղից շուտ թէ յետոյ նոյն աշխարհը պիտի վերադառնային:

Ի՞նչ է ասում սակայն դորա հանդէպ այն «ստրուկ, տրուպ, հէք» կրօնաւորը՝ ասորի կաւրէլի որդին, որ իւր խղճուկ ոտանաւորով յիշատակ է թողել մեզ իրեն պատասպարող հայ վանքի և վանականների նկատմամբ իւր տածած երախտագիտական զգացումների արտայայտութիւնը: Նմանութիւն կայ նորա նկարագրած միջավայրի և Հիւս աւստլաճնեի քունը խանդարող կարբիկատուր շինուածքի մէջ: Այդ անպաճոյճ նկարագրութիւնը մի ծանր կշտամբանք չէ ժամանակակիցներիս հասցէին թէ՛ զբաղեցրէք որքան կուղէք ձեր մաշուած ուղեղն ու պարապ սիրտը ձեր անմիջական չրջապատի դատարկութիւններով, և ձեր իմաստակութիւններով մի անարգէք գոնէ ձեր երանելի նախնեաց յիշատակը, որոնց կրակի և արեան մէջ կռուած հոգին հասկանալ և քրտնաջան վաստակով ձեզ թողած ժառանգութիւնը գնահատել դուք չէք կարող: Երեսունի չափ զանազան կարգի և աստիճանի այն կրօնաւորները, որոնց անունները միառմի յիշում, կամ մոռանում, է «եզկելի Ստեփանոսը», նորա համար չէին Աւագ վանքում հաւաքուել, որ իրենց ունայն մտածմունքներով օգային ամրոցներ կառուցանեն, կամ իրենց դատարկապարտ անձը ձրի հացով պարարեն. նոցանից մանկագոյնները եկել էին լոյս և գիտութիւն որոնելու հասակաւորների մօտ, ինչպէս սօքա իրենց կարգին նախորդների մօտ էին որոնել, ինչպէս այսօրուայ երիտասարդութիւնը որոնում է քաղաքակիրթ աշխարհի լուսաւորագոյն կենտրոններում, լոյս և առաքինական ու արգասաւոր մի կեանք՝ այնպիսի տեղ և այնպիսի մի ժամանակ, ուր չուրջը խաւար էր համատարած, աւեր և մահ բռնութեան. Հազիւ կէս դար էր անցել այն անյիշելի օրերից, երբ այս կողմերը հեղեղեց միջնադարեան սարսափների մէջ իսկ մեծագոյն սարսափը, որի անունն է Լէնկ-թէմուր. այնուհետ էլ ինչքան պատերազմներ և աւերմունք

տեղի էին ունեցել. դեռ տասը տարի առաջ, ասած է, նոյն այս Դարանաղեաց գաւառը, որի մէջ գտնուում է Աւագ վանքը, ընդարձակ աւարառութեան և գերութեան ասպարէզ էր եղել. դեռ հինգ տարի առաջ երկրաշարժը կիսակործան էր դարձրել չրջակայքի գլխաւոր կենտրոնը՝ Երզնկան*: Ինչպիսի տոկունութեան տէր են եղել ուրեմն յիշեալ վանականները, որ չնայած այդ բոլոր արհաւիրքներին ու ծանր հարուածներին, վանքը դարձրել են մի աննուազելի փեթակ, ցրուած աշխատաւորներին կրկին ու կրկին անգամ ժողովել, մեղուի յամառութեամբ և ժրջանութեամբ փոթորկի թողած գրական ծաղիկներից մեղր ամբարել ապագայ սերունդների համար: Եւ տեսէք որքան հեռաւոր տեղերից են եկել այդ աշխատաւորները. Բաղէշից, Հաղբատից, Պոնտոսից, Ժովի միւս կողմում եղող կաֆայից անգամ: Նոցա բոլորին ձգել բերել է գիտութեան ծարաւը՝ վտանգ և արգելք և նեղութիւններ յաղթահարելով, մի բարեհոյակ ուսումնական վարդապետի ոտքը հասցրել:

Արդէն երկու դար առաջ՝ ԺԳ. դարի միջոցներում Երզնկան իւր չրջակայքով և Սեպուհ լեռան վանքերով հռչակ էր ստացել իբրեւ հայութեան ուսումնական կենտրոններից մէկը: Այդ չրջանում ծաղկող և Երզնկայի վարդապետաբանի գլխաւոր փառքը կազմող իւր ժամանակի ամենից տաղանդաւոր մատենագիր, Յովհաննէս Երզնկացուն և Երզնկայի անցեալին իւր Յուշիկների մէջ** Հ. Ալիշան մի ուշադրաւ բանասիրութիւն է նուիրել, որ դեռ չի կորցրել իւր թարմութիւնը: Նոյն չրջանից և յաջորդ դարերից հետաքրքրական յիշատակարաններ ու տեղեկութիւններ ունի ժողոված Գարեգին վարդապետը, որ պիտի հրատարակէ հետգնետէ: Ցանկալի են սակայն ամբողջական և ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ, որոնք թէ այս դպրոցի և թէ ուրիշ աւելի հնրի ու նշանաւորների ծաղկումն ու զարգացումը պարզելով՝ ցոյց տային, թէ ինչպիսի մեծ դեր են կատարել նոքա մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան ու գրականութեան վերաբերմամբ: Այստեղ կրաւականաճանք ու շաղկութիւն հրաւիրելով մեր յիշատակարանի ժամանակակից վարդապետաբանը բնորոշող մի քանի գծերի վրայ, որի համար կօգտուենք նաև նորա հետ պատմական առընչութիւն ունեցող մի քանի ուրիշ յիշատակարաններից:

* Տես՝ «Յուշիկը հայրենեաց Հայոց».—Հ. Ա. Ալիշան. Վենետիկ. 1870. հատոր Բ. եր. 467. ուր յիշուած է, թէ ինչպէս 1474 թուին մի Վենետիկեցի ճանապարհորդ Երզնկայից անցնելով՝ այդ քաղաքը գեռ կիսակործան վիճակի մէջ է տեսել, անշուշտ մեր յիշատակարանում յիշած երկրաշարժի հետեւանօր:

** Հատոր Բ. եր. 457 շ.

Յովհաննէս Մուշի որդու համար չեղտել էինք արդէն*, թէ ինչպիսի մեծ յարգանքով է յիշում իւր ուսուցչի անունը: Մեր յիշատակարանում այդ յարգանքը այն աստիճանի է հասնում, որ գրիչը չի վստահանում նոյն իսկ մեծ վարդապետի անունը տալ, այլ բաւական է համարում ակնարկել, որ նա անուանակից էր «Ամրորդու», այսինքն Յովհաննէս Մկրտչի՝ նորա նման «սուրբ և մաքուր լառաքինի, կն»: Թէ որքան բարձր է գնահատում նա վարդապետի աշխատութիւնը և իրեն ու ընկերներին մատակարարած ուսումը՝ վկայել է նաև մի ուրիշ յիշատակարանով (նոյն ձեռագրի ք. 228 Դ.), ուր խնդրում է յիշել «գերերանաւ աստուածաբան արփիաւորիչս մեր՝ Ամրորդուն անուամբն յորջորջեալ, որ բորբոքեալ կա նիրովն աստուածային, ի տուէ և ի գիշերի անհանգիստ երկամբք, մտանէ ի բուրաստանս աստուածային և ժողովէ ղոնտինս քաղցրութեան և տա ի յարուսն մերոց պաշտեալ ոգոցս. զոր տրիտուրն ոչ առնու ի մէջ, այլ յԱստուծոյ»:

Պատկառանքի և երախտագիտութեան նման զգացումներ շատ յաճախ արտայայտուած ենք գտնում մեր ձեռագիրների յիշատակարաններում և տեսնում, որ նշանաւոր վարդապետարանների ղեկավար վարդապետները շատ բարձր գնահատուած բարոյական մեծութիւններ էին ժամանակակիցների աչքում, և նոյնչափ բարձր գին ունէր նոցա աւանդած ուսումը: Այսպէս՝ Համեփնացի Յովհաննէս Բաղբու մասին, որ մեր յիշատակարանում երկրորդ տեղն է յիշած, բայց, ինչպէս ուրիշ յիշատակարաններից երևում է՝ յետոյ երկար ժամանակ անկախ դպրոցի ղեկավար է եղել, իւր աշակերտ Մաղաքիան Հ. 656 ձեռագրի յիշատակարանում, 1494 թուին, գրում է. «Առ ոտս սուրբ վարդապետի՝ մեծ բարունոյն Յովանիսի. ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի, լուսաւորող սա համայնի՝ Հայոցս տառապեալ ազգի. ուսուցանող սա միշտ լինի՝ ի տուէ և ի գիշերի, զխրթնածածուկ բանս մատենի յայտնէ մանկանցս Սիրովի. զբանս առնու սա ի մտի՝ իրր կերակուր ի բերանի, ծասկէ ծամէ ի խորհրդի, կակղցէ զիմաստ բանի, ընու ի միտս լսողաց՝ աշակերտացն, որպէս տղի. այս կերակրոյս ով փափագի և ճաշակող սորա լինի, յանման հայէն նա ոչ սովի՝ յաւուր մեծի դատաստանի.» Մեծ վարդապետի հմտութիւնից և վայելած հռչակից մեծապէս կախումն ունէր հարկաւ այն դպրոցի հռչակն ու շքերքը, որ նա ղեկավարում էր: Այս և ուրիշ մի քանի յիշատակարաններից տեսնում ենք, որ Համլինացին ուսուցանում էր արդէն ոչ թէ Աւագ վանքում, այլ նոյն Սեպուհ լեռան մի զառիվայրի վե-

* Արարատ, յունուար, եր. 45:

րայ գտնուող Կայիփոսի վանքում*, որի ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի անուան նուիրում տաճարի հետ յիշատակարաններում յիշուում է նաև ս. Սիոն և որ կոչուում է ուրիշ տեղ Կապոս կամ Կաբոս: Մինչդեռ մեր յիշատակարանում Աւագ վանքն աւելի համեստօրէն «յարան» է անուանած՝ Կայիփոսի վանքը մի քանի յիշատակարաններում հանդէս է գալիս ուղղակի իբրև «համալսարան». և պարունորդի Յովհաննէս վարդապետի համար Գ. 6 ձեռագրի 1496 թուին գրուած յիշատակարանում ասած է. «Ի համալսարանս երիցս երջանկի և տիեզերալոյս Յովաննէս քաջ հոգեորդի, որ է աշխարհաւ Համլէնցի, ի ցեղէ քաղաւորակոն...» Թէ ինչ հիման վրայ նա թագաւորական ցեղից էր համարուում, չենք կարող ասել. բայց քանի որ նորա հայրենի գաւառը Համլէն, Ճորոխի հովտում՝ սահմանակից էր Բագրատունեաց Սպեր բնագաւառին և դեռ մինչև վերջին ժամանակներս մնացած աւանդութեամբ** այդտեղ ապաստան են գտել Անիի աւերումից յետոյ քաղմաթիւ փախստականներ, թագաւորական ցեղից իշխաններ էլ եղել են սոցա մէջ, երևի այս Յովհաննէս վարդապետն ևս Բագրատունեաց տան հետ էր կապում իւր նախնեաց յիշատակը: Յամենայն դէպս այն բարձր դիրքն ու մեծ յարգանքը, որ չրջապատողներնրան ընծայում են՝ նորա վարդապետական հմտութեան չնորհիւ էր, և ոչ նորա իշխանական ծագման: Նոյն Կայիփոսի վանքում 1497 թուին գրուած մի ուրիշ ձեռագրի յիշատակագիր՝ խնդրելով յիշել «նաև զերիցս երանելին զՅովհաննէս բարուն արին, որ այսմ ամի հանգեաւ ի Քրիստոս Յիսուս», այսպէս է ողբում նորա մահը. «Աւանդ, աւանդ, ուրախութեամբ սկիզբն առի և տրտմութեամբ յաւարտ հասի. քանզի ոչ ժամանեաց բարուն արի, բացայայտող այսմ տառի, ակն պայծառ և հրաշափ, աստուածաբան հիանալի, վեհ, իմաստուն և գովելի. այսաւր մահու նա պարուրի՝ աղբիւրն քաղցր, ախորժելի, զովացընէր զպաշտեալ հոգի՝ ցամաքեցաւ նա յայսմ ամի, որ և բնաւ ոչ երևի. արեղականն նմանի՝ զլոյսն պայծառ ինքն ունի, էջ ի ներքին կիսազընդին, խաւարեցուց զմեզ եղկելի»:

Համլինացու մահից յետոյ նորա դպրոցը երկարատեւ բարգաւաճում ունենալ չէր կարող այլ ևս: Յաջորդ Ժ. Գ. դարը շատ աւելի «անբարի ժամանակ» էր հայ ժողովրդի, ի մասնաւորի հայ եկեղեցական կեանքի ու գրականութեան համար, քան եղել էին նախորդ

* Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, եր. 44:

** Տես. Արարատ. 1893 եր. 296 եւ 259 շ., ուր շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան այս գաւառի բուն կերպով մահմեդական դարձած հայերի, նոցա պահած հայերէն լեզուի եւ սովորութիւնների, անցեալ ու ներկայ վիճակի մասին:

դարերը: Այս դարի սկզբում Շահ Իսմայիլ Ալթինաշների հարստութիւնը հաստատելով Պարսկաստանում՝ շիա աղանդը իշխող դարձրեց ամբողջ մահմեդական արեւելքում, որով Օսմանեան սուլթանների համար յառաջացաւ կրօնապէս և քաղաքականապէս հաւասար թշնամի մի զօրութիւն, և սկսուեցան այդ զօրութիւնը խորտակելու նպատակով անվերջ պատերազմներ, որոնց գլխաւոր ասպարէզն առաջին չըջանում արեւմտեան Հայաստանն էր: Ուստի դարմանալի չէ, որ յատկապէս այդ կողմերից այլ ևս նոր ձեռագիր մեր ձեռքը չի հասել:

Արդէն վերս յիշուած Գ. 6 ձեռագրի 1496 թուի յիշատակարանի ներքեւ ուրիշ գրով հետեւեալն է աւելացրած. «Նաև զանաբժան ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ՝ զկարապետ սուտանուն արեւդայս զԲաղիշեցի», իշխեցէք ի բարին Քրիստոս, որ զայս վեց տետր ու կէսս գրեցի. զի զգիրքս նոր էր գրած, և յահէ սըմբակաց հեծելոց կայր ի պահեստի ի ծերպս վիմաց, և յիջմանէ անձրեաց ապականեալ էր ..» Քանի քանի այդպիսի ձեռագիրներ ձիանց սրմբակների տակ տորոտել անյետացել են, քանի ուրիշները քարերի ծերպերում պահած՝ անձրևի տակ ընկել, և այնուամենայնիւ այնքան պաշար է մնացել մեզ՝ հենց միայն Սեպուհ լերան վանականների մեր ի նկատի առած քառասնամեայ գործունէութեան չըջանից, որ ամենանպաստաւոր դադափար է տալիս նոցա տոկունութեան, ջանասիրութեան, հոգեւոր կորովի և ուսումնասիրութեան մասին: Յիշե՛ք յատկապէս Սեպուհ լերան վանքերում պահուած մի գեղեցիկ աւանդ, որ փառաւոր վկայական է հայ վանականների գրասիրութեան՝ գիրքն ու ուսումը հանրամատչելի դարձնելու ձգտման: Մ. Աթոռի մատենադարանի Հ. 153—177 Աստուածաշունչը, որ Գարեգին վ-ի գիտողութեանց համաձայն գրուած պիտի լինի Ժ.Գ. դարի վերջում, նշանաւոր Մովսէս Երզնկացու ձեռքով երկու տեղ նման խօսքերով հետեւեալ ազգարար յիշատակարանն ունի. «Որ զաստուածաշունչս, կամ զայլ վարդապետական գրեանք, որ ի ս. Լուսաւորիչս կա, յաղագս յաշաղանաց խնայէ, որ իր չըրջակայ վանօրայքս դաստուն լինի՝ ևղիցի ընդ անիծիք, իբրև զայն ծառայն, որ թաքոյց զարծաթ Տեառն իւրոյ»:

Ինչպէս մեր յիշատակարանի Հ. 66 ձեռագիրը պարունակում է Դիոնէսիոս Արիոպագացու գրուածները, որոնց հեղինակը տօնւում է մեր եկեղեցում իբրև ընդհանրական եկեղեցւոյ մեծ վարդապետներից մէկը, և սորա մասին եղած աւանդութիւնը գրուատանօք մէջ է բերել յիշատակարանը, այնպէս և միւս ձեռագիրները պարունակում են ուրիշ մեծ վարդապետների՝ Գրիգոր Աստուածաբանի, Կիւրեղ Աղէքսանդրացու, Գր. Նիւսացու գրուածներ, և ցոյց են տալիս, որ այս տեսակի զուտ աստուածաբանական գրական-

նութիւնն առանձնապէս սիրուած ու մշակուած էր Սեպուհ լերան վանքերում: Բոլոր այդ ձեռագիրները գրուած են շատ կոկ, համաշափ սիրուն բոլորգորով, իրենց ութածալ դիրքով ու կաշէ կազմով էլ իրար նման են. և նոցա յիշատակարանների՝ իրենց ժամանակի համեմատ, հարթ ու կանոնաւոր լեզուն, հարուստ և պատկերաւոր ոճը, ուսանաւոր ձևի և բանաստեղծական արտայայտութիւնների գործածութիւնը՝ վկայում են, որ գրադիտական ուսմանը վրայ էլ քիչ ուշադրութիւն չէին դարձնում այստեղ: Չէ որ հանրագէտ Յովհաննէս Երզնկացին միևնոյն ժամանակ միջնադարեան վերջին ամենանշանաւոր քերականն էր, և այս մասում էլ, անշուշտ, իւր հմտութիւնից ժառանգութիւն էր թողել յետնորդներին*:

Մեր յիշատակարանը՝ որչափ պարզ և զիւրմբունքի ոճ ունի, չնայած արտաքին պաճուճանքին, պատկերաւոր արտայայտութիւնների և նմանութիւնների յաճախութեան, նոյնչափ պարզ, բարեմիտ, նրբազգաց և հանրամատոյց մի ոգի է հանդէս բերում կրօնաւորի անապատական սքեմի ներքոյ: Նորա հեղինակը մի մի բարի և սիրալիկ խօսք չի խնայում ոչ միայն իւր միաբանակիցներից իւրաքանչիւրի և իւր վանքի հետ առնչութիւն ունեցող հոգեւոր անձերի համար, որ միջոյ է տալիս մեզ ծանօթանալու, թէ ինչ տարբերից էին կազմուած այս վանքերը և ինչպիսի յարաբերութեանց մէջ էին գտնուում, այլ նաև իւր արեան մերձաւորների և բոլոր նոցա համար, որոնց որ և է կերպով երախտապարտ էր: Մինչև իսկ երախտիք չունեցողներին և իրեն չօրհնողներին կամենում է նա օրհնողների շարքում օրհնած լինել: Եւ այս ազատախոս ոգին, այս հեզ բարեացականութիւնը շատ սովորական երևոյթ էր հայ վանական կեանքի մէջ: Մեր թշուառ երկրում, ուր վանականը նոյնքան ենթակայ էր բաղդի ծանր հարուածներին, որքան ամէն մի պարզ շինական, ուր վանքի գունդ ամէն րոպէ բացուել կարող էր այլապէս ընդաւորների առաջ, անարգանք ու խոշտանգանք բերել նորա խաղաղ բնակիչների գլուխը, աբեղայական մեծամտութիւն, փառասիրական և իշխանասիրական ձգտումներ, կրօնական հեղինակութեան չահագործումն, մարդոց հոգիների վերայ իշխելու նպատակով՝ զարգանալ չէին կարող: Վայելք և ուրախութիւն չկար այդ աշխարհում, որ նոցա հրապոյրը իւր հետ տանէր վանք մանողը և զրկուած զգար իրեն այնտեղ մնացողների համեմատութեամբ. այլ նա իւր հետ տանում էր անվերջ զրկանքի և տառապանքի անջընջելի տպաւորութիւններ և աշխատում վանական առանձնութեան

* Ս. Մինասի վանքը, ուր նա ուսում է ստացել եւ ուր գրել է իւր քերականութեան մեկնութիւնը (տես. Յուշիկը, Հ. Բ. եր. 484) շատ մօտ է Կայիփոսի վանքին:

մէջ պահպանել՝ հոգևոր նպատակի համար դարգացնելով աստուածային ստեղծագործութեան այն գեղեցկութիւնները, չնորհներն ու բարիքը, որ ազատել կարելի էր բռնաւորների ձիանց սմբակներից և աւերիչ ժամանակի ձիրաններից: Երբ շուրջն ամենուրեք ամէն ծաղիկ թառամել էր, ամէն տունկ չորացել, ամէն աղբիւր ցամաքել, ամէն լոյս չիջել, գառը գայլի բաժին եղել, ինչ զարմանք, որ հայ կրօնաւորը վանքի պարիսպների մէջ է որոնում այդ բոլորի գաղափարական պատկերը, և Երկնաւորի սպասաւորութեան նուերեալ հոգիների մէջ վերարտադրուած գտնում: Եւ այն կրօնաւորը, որ էլ արև, լուսին, աստղ, ծաղիկ, վարդ, շուշան, ակունք, աղբիւր, պարտէզ ու պտուղ չի մնացել, որ մի քանի տողի մէջ տեղաւորել է՝ նոյնպէս հնուէր, անշուշտ. բնութեան իսկական անմեղ գեղեցկութիւններն և բարիքը արհամարհելու մտքից, ինչպէս իւր Աստուածային Վարդապետը, որ Գալիլիայի հրաշագեղ ծովակի ափին էր քարոզում և այնքան սիրով օրինակ բերում վայրի շուշանն ու հասած արտն ու մոլորեալ ոչխարն ու աշտանակի վրայ դրած ճրագը: Եթէ նարեկայ խորախորհուրդ ողբերգակը ամէն առաւօտ իւր հիացած աչքերի առաջ ծաւալող ծիծաղախիտ ծովի մէջ Բեթզեհէմի հրաշալի մանկան ծով աչքերն էր տեսնում՝ երկու փայլալինաձև արեգականց նման, և այդ լուսոյ ծովի խորքը սուղուելով՝ ի խորոց սրտի իւր խօսքն ու հառաչանաց ձայնը ուղղում առ աղբիւրն լուսոյ և կենդանութեան, նորա հոգեկից ու ազգակից ամէն կրօնաւոր էլ մի անգամ այդ լուսոյ մէջ թաթախուելուց և յաւիտենական երանութեան ճանապարհը նորանով իւր առաջ բացուած տեսնելուց յետոյ՝ դժուար թէ ցանկութիւն ունենար այլ ևս աշխարհիկ կեանքի դառնութեամբ ի ծովի մահահրաւէր զիրկը վերադառնալու:

Մի կէտ ևս առանձին ուշադրութեան արժանի է և հետաքրքրական մեր և ուրիշ յիշատակարաններում՝ այն, որ նոցա գրողը ինչքան մեծ գովասանքով, դրուատներով և բարձր տիտղոսներով է խօսում իւր վարդապետների, բարերարների՝ առհասարակ օտարների մասին, այնքան աւելի իրեն խոնարհեցնել, ստորացնել է աշխատում: Բնորոշ է այս տեսակէտից Հ. 94 և Հ. 96 * ձեռագիրների յիշատակարանների համեմատութիւնը. մինչ վերջնիս մէջ Համփի-նացու վերև յիշուած աշակերտ Մաղաքիա Բարերգացի գրիչն իրեն անուանում է (թ. 149 v.) «յոգնամեղ և փծուն»: (թ. 448 v.) «մեղաւոր, զառածեալ և հոգոյ հաւասարեալ՝ խրիստոսեալ», առաջինում (թ. 164 v.) մի ուրիշը նրա մասին ասում է. «Տէր Մաղաքէ, դու

* Հ. տառով նշանակում ենք Մ. Աթոռի մատենադարանի հիմնական մասի ձեռագիրների վրայ մինչև վերջերս եղած համարները. Գ. տառով այն ձեռագիրների համարները, որ Գէորգ Դ-ից ի վեր են աւելացել:

անմահն, քաջ բարունի յաճախաբան, զփոխերուս զառաջս զամէնն եհան, զձայնն լսէ սիրական. աւրհնեալ եկեալ դու յաւիտեան»։ Նեղութեամբ ապրել, տանջանք վաստակել, պատուական արդիւնք են թողել այս համեստ մարդիկ, և ուրիշ փափագ չեն ունեցել, բայց միայն՝ որ օրհնութեամբ յիշուի նոցա անունը: Ընդ միշտ օրհնուած լինի թող նոցա բարի յիշատակը. ամէն:

Կ. Եպիս.

Ձեռ. Հ. 66.

Պիոնիսիոսի Արիսպագացոյ՝ Աստուածաբանական:

Բ. 253. Յիշատակարան գրոցա

Փառքը Հաւրն Էսկանի, պատիւ Որդոյն իւր Միածնի, Եւ գոհութիւն Հոգոյն բարի՝ Երրորդութեանն անձառելի. Անձամբ երեք՝ բնութեամբն մի, և միութիւն անքակտելի՝ Միշտ աւրհնութեամբ գերապատուի յեղականացս անլռելի. Որ ևս անձինս իմ տկարի կարողութիւն իմ ըստ կարի, Եւ ի յաւարտ այսմ տառի ետ ժամանել Տէրն բարի: Ձի սայ է գանձ անդրժելի Պիոնիսի սրբոյն մեծի, Որ զամենայն իմաստ բանի սա ամբարեալ ի յինքն ունի, Պատմէ ըզկարգ իմանալի գնաբուն սեռից բանականի, Այլ և զկարգ մեր ուղակի եկեղեցոյ՝ նոր Սիրնի: Աստուածաբան է սա արի, պատմէ խորհուրդ յոյժ բաղձալի, Այլ և զանուանս Գերապետի խորհրդաւոր ներակերտի Տա նշանակ սա զգալի, զի մեր տկար միտքս հպի. Ազնիւ և լոյս ասէ բարի և թագաւոր ամենայնի, Դարձեալ ի բաց բառնայ յայտնի, զինա զգալեացս ոչ բաղդատի. Թեպէտ խնամաք միշտ հաղորդի, այլ էութեամբն անհպելի: Այլ և Աստուած խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս մարմնով յերկրի, 253v. Աստուածածին | և սրբուհի զկոյս Մարիամն ցանկալի: Սա ի յաւուր մեծ ուրբաթի կայր ի քաղաքն Բաբաքի, Տեսաւ զգործ զարմանալի, զոր ներգործէր Տէրն ի խաչի. Խաւար կալաւ ի վեց ժամի և չար(ժ)եցաւ հիմունք երկրի. Սա իմաստուն և նազելի, ծանեալ թէ չէ գործ այս կարգի, Այլ Արարիչն անձանութի մարմնով կախեալ կա ի փայտի, ի մարդկանէ, որ չեն բարի՝ նախատանաւ յոյժ զըսրովի: Ջայս իմացաւ այս բարի, կնքեաց գրով ի քարտիսի, ի գալ յԱթէնան Պաւղոսի սա հաւատաց Տեառն Յիսուսի.

Վասն այն եղև սայ նազելի և ամենայն չնորհաւք իլի,
Զի հաւատաց Տեառնն Բանի և մաքրեցաւ իբրև զոսկի.
Բըղխեաց զբանսա բաղձալի՝ ի Սուրբ Հոգւոյն, տուողէն բարի.
Յոյժ պեղեցիկ և գովելի, քաղցր և անուշ և ցանկալի:
Եւ իմ տեսեալ դայս՝ տրփալի փափաք եղեալ ստորագրեցի,
Ի յիշատակ քաջ Տեկետի և իմաստուն Ղաբանոսի.
Հաւրբս մերոյ սրբազանի, որում անուամբ ձայն յորջորջի
Անուանակցին համազուգի, սուրբ և մաքուր՝ Լառաքինի,
Հոգւոյն Սրբոյ տուն և տեղի, իմաստութեան բուն բարելի,
Աստուածաբան ներհմտալի, ներգահ դասուց հանգունակի.
Որ ի տուէ հանգիստ չունի՝ Էի գիշերի աննիրհելի,
Մըտեալ ի յերկ և աշխատի յաստուածատունկ բուրաստանի,
Հաւաքելով զծաղիկ ծայրի յերփնագունից ներգունակի
Եւ կազմելով ռետին բարի առ ի յարբուսն առողջալի.
Զոր Տէր Աստուածն ամենայնի պահէ անփորձ ամաւք իլի
Եւ յետ աստեացս այս զգալի տա զհանգիստն յաւիտենի:
254r. Այլ և եղբարցս ամենայնի, որ կան ի յայս լսարանի,
Սա յիշատակ ի մէնջ լիցի ձեզ յիշողաց զմեզ ի բարի.
Թէ դէպ լիցի կամ պատահի, որ հանգիստիք այսմ տառի՝
Յիշէք զեղբարքս այս նազելի, զոր յիշեսցուք այժմ ի կարգի:
Նախ զգլուխն ամենայնի, զոր յիշեսցաք նախկնակի,
Զքաջ բարունին մեր բաղձալի, որ Ամրորդուն անուամբ կոչի.
Եւ ընդ սմին հանգունակի զՏէր Յովանէս քաջ բարունի,
Որ գաւառաւ Համշինացի, պետ և գլուխ Պարոնորդի:
Եւ զվարդապետն գովելի, զԱստուածատուրն Զերմացի,
Որ ջերմեռանդ սիրով վառի ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի:
Զկալիսկոպոս մեր արհի՝ զՏէր Սարգիսն ցանկալի,
Վերադիտող եղբնկայի և Եկեղեցայն գաւառի.
Եւ ընդ նմին համակարգի զՏէր Գրիգորս բաղձալի՝
Ըզառաջնորդ սրբոյ ուխտի Հաւրբն մեծի Լուսաւորչի:
Այլ և զհայրքբս մեր բարի, զերկու վարպետս նազելի՝
ԶՏէր Արաճամ հեզ և բարի, զՏէր Մարգարէն առաքինի.
Եւ զփակակալս առաքինի՝ ըզՏէր Յակոբ քաջ և արի,
Որ ի աւընջեան՝ Է ի գիշերի կա անհանգիստ անլուելի:
Եւ զերկու հայրքս ծերունի, հանգոյն մեծին Եղիայի,
ԶՏէր Առաքել եղբնկացի և զՏէր Ներսէս Բաղիշեցի:
Այլ և զմանկունքս առադաստի, սուրբ և մաքուրք և սիրալի,
Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի՝ Է այլք ի վարուսն երաժշտի.
Զոր յիշեսցուք ի մի կարգի ի յառաջնոց մինչ ի վերջի,
Եւ ձանձրութիւն ձեզ մի լիցի, այլ հայցեցէք մասն բարի:
254v. Նախ ըզԳրիգոր Կաֆայեցի, զսպա(սա)ւոր Տեառն բանի,

Այլ և զծաղիսդ այս մատենի՝ Տէրն տացէ իւր վարձ բարի:
Այլ և զեղբարս իմ ցանկալի՝ զՏէր Կարապետ սիրող բանի,
Ի Տիւրիկայ քաղաքացի, մեզ աւգտակար և կարելի:
Զմիւս եղբարս այս բաղձալի՝ զՏէր Յովանէս հոգով բարի,
Ի գաւառէս Դարանաղի՝ դարան եղեալ մեզ և տեղի:
ԶՏէր Մաթէոս Սեբաստացի՝ վարս ստացեալ երկնաւորի,
Աւգուտ եղբարց և սիրելի, կապող կազմող այսմ բանի:
Այլ և զՆերսէսն Հաղբատացի, զՆիկողայոսն Պոնտացի,
Թողեալք զտունս հայրենի՝ ըստ հրամանի Տեառն Յիսուսի.
Այս աշակերտքն են ի կարգի, ծարաւք ջրոյն կենաց տըողի,
Եկեալք յաղբերն իմանալի, զոր արբուսցէ Տէրն բարի:
Այլ և զհայրս անապատի սրբոյ ուխտիս հոգակելի՝
Ըզտէր Յովսէփո, որ աշխատի՝ ի Բրիստոսէ զվարձս ընդունի:
ԶԵգեկիէն չնորհալի և զՅոհաննէս ցանկալի,
ԸզԱւետիքն հեղահոգի՝ վարուք մաքուրք և գովելի:
Այլ և զՊետրոս Մարընդունի և զՊաւլոս նոր աղանի,
Եւ զԱնդրէասն Պոնտացի և զՍահառունքն եղբնկացի.
Զփոքրիկ Ներսէս Տիւրիկեցի և զՅոհաննէս նոյն գաւառի,
Զսարկաւազունքս հրաշալի՝ ըզՄկրտիչն և զԳորգն արի:
Այլ զգործաւորքն, որ կան աստի, և ըզտեսան ծերունի,
Զսարկաւազունքս ի մի կարգի մինչ ի յետինքն յիշալ լիցի.
Զորոց զանուանս գրեցի և զորս գրել ոչ կարացի,
Եւ դուք, որ դայք զմեր կնի՝ գրեալք ի գիրն կենդանի.
255r. Որք որ յիշէք զմեզ ի բարի և որք չյիշէք փութանակի՝
Յիշեալ լիջիք ի յատենի ամենասուրբ Թագաւորի:
Ի սոցանէ որ Թուեցի, ոմանք արեք են և արփի,
Ոմանք լուսինք՝ պարք աստեղի, աստղն քան զաստղն է աւելի
Ոմանք խոյանք քաջախոյի և այլք ոչխարք մաքուր հաւտի,
Ոմանք գառնիք են ցանկալի՝ կան ի գաւիթն Բրիստոսի:
Այլ և ծաղկունք են հրաշալի, ոմանք վարդունք են փթթալի,
Ոմանք չուշան անապատի և այլք ծաղիկ բուրաստանի:
Իբրև զջահ անշիջելի կան գումարեալ ի լապտերի,
Ծաղկն զլոյս ամենայնի ի տուընջեան՝ Է ի գիշերի
Իբրև զակունքն են ի կարգի, որ ի վակաս պատմուծանի,
Եւ գաւազանն Ահարոնի՝ ծաղկեալք սիրով Բրիստոսի:
Իբրև զաղբիւրք են տենչալի, իբրև զպարտեզս ջրալի,
Իբրև զայցի են պողալի, տան զպտուղ միշտ ի ժամի:
Այլ ամենայն բարեօք իլի բարգուաճեալ են ի յոգի,
Իբրև զգանձս աղարակի ծածկեալ ունին զվարս բարի:
Փոքր ի շատէ զայս գրեցի ձեզ արթնակ, որ զմեր կնի,
Այլ ի պատճառ յիշատակի, ձեզ յիշողաց մասն բարի:

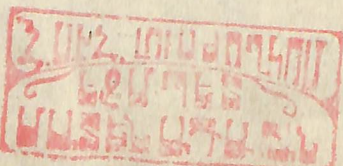
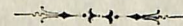
Զմիւս եղբայրս հրաշալի, զոր ի վերոյ զանց արարի՝
 ԶՏէր Գրիգոր Մաւրոկացի յիշման առէք զսա արժանի,
 Այլ և զյեանեալ յամենայնի, որ ախտացեալ եմ ի յոգի,
 ԸզՄանփանոսս անարժանի, մեղաւք լցեալ և եղկելի,
 Յիշման առէք զիս արժանի, մանկունք լուսոյ առաքաստի,
 Զձեզ աղաչեմ ևս ի յոգի՝ ինձ ողորմած լերսք ձրի,
 Զեղբաւորորդիս իմ սիրելի, որ Յովհանէս անուն կոչի՝
 Նոր ընծայեալ Տեառն Յիսուսի, յիշման առէք զսոյ արժանի:
 255v. Այլ և զհայրն իմ ասորի, որ ուղղափառ, գործով բարի,
 Զփոխեալն ի Տէրն ամենայնի, Կաւրէլ անուամբըն յորջորջի,
 Զոր նայ եղև պատճառ բարի այս ուղղափառ սուրբ կրանի,
 Ետ զիս յուսումն այս ցանկալի՝ ձեր աղաւթիւք Տէրն ողորմի:
 Այլ և զմայրն իմ հայագլի և զեղբայրս բարաւք բարի
 Եւ զամենայն արեան առի՝ յիշեալ լիցին ի ձէնջ բարի:
 Այլ զուսուցիչն իմ ի կարգի ի յառաջին այրուբենի
 Մինչ ի վերջինն, որ վախճանի, յեղեալք լիցին յաւրն ատենի:
 Այլ և բոլոր ազգս բարի քրիստոնէից ուղղափառի,
 Որ երախտիք առ մեզ ունի, Լորք որ չունին՝ թող յիշեսցի,
 Եւ որք աւրհնեն զմեզ աւրհնեսցի Լորք որ չօրհնեն թող աւրհ-
 նեսցի,
 Աւրհնեալ է Հայրն, աւրհնեալ Որդի, աւրհնեալ Հոգին սուրբ
 և բարի,
 Ի յէակացս ամենայնի միշտ աւրհնութիւն անկուելի:

Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ անարժանիս, ստրուկ տրուպ հիքիս
 և թշուառիս, զոր ի վերոյ ասացաք, ի սուրբ ուխտս ի յԱւաք վանքս,
 ընդ հովեանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և
 սուրբ առաքելոցն և այլ բաղմահաւաք սուրբ նշանացս, առ ոտս
 սուրբ և հրաշալի վարդապետիս, ի յեւատակ վարդապետիս և մեր
 թշուառ անձինս. ի թուականիս ԶԺԳ, յունիս ամիս ԺԴ, ի յաւր
 հինգշաբաթի, ի դառն և դժար ժամանակի, զոր անաւրէն ազգն
 Տաճկաց զաւրացեալ կան ի վերայ քրիստոնից և պահեն ի հալա-
 ծանաւ: Այլ և չար դարձան քան զգաղան և ծարաւիք են քրիստո-
 256r. նէից արեան, | և նոր ի նորոյ չար յայտնեն քրիստոնէից. զի
 զխարաճն դ. ֆլորի արարին և կապուտ արկին ի գլուխ քրիստո-
 նէից և զմեռեալն ի քաջ տան տանել, և այլ չարիք բազում խոկան
 և խրոխտան ի վերա քրիստոնէից, զոր Տէր Աստուած զաւարտն ի
 բարին առնէ:

Այլ և բազում արհաւիրք եղեն ի մերում ժամանակիս. զի
 առաւ Ստըմպալ քաղաք և ի սուր սուսերի մաշեցաւ բնակիչքն

նորա և գերի վարեցաւ անթիւ, և անհամար նշխար սրբոցն առ ոտս
 անաւրինաց կոխան եղև և եկեղեցիք անաւրինաց եղեն բնակու-
 թիւն, և այլ բազում արհաւիրք եղեն, որ ով կարէ ընդ գրով ար-
 կանել: Եւ յետ Ժ. ամաց՝ կամ պակաս, առաւ Պոնտոս, որ է
 Տրապիզոն, և այն չափով մնաս ի նոյն գործեցաւ, զի բաժանէին
 զորդիսն և զղստերս ի մարց և ի հարց և զեղբայր յեղբարց, և
 աղիողորմ էր լացն և աղաղակն, զոր ոչ կարեմ գրով արկանել, և
 զեկեղեցեացն և զսրբութեանցն զմնան, որ եղեն, ով կարէ թուել:

Այլ յառաջ քան զայս Ժ. ամաւ գերեցաւ գաւառս Դարա-
 նաղեաց, որ է Կամախ, որ ով կարէ պատմել զաւերն և զպակասն,
 որ եղեն քրիստոնէից և վանօրէից և սրբութեանցն: Այլ և յետ սորին
 Եւ ամաւ եկաւ անագին շարժ և աւերեաց զբոլոր մայրաքաղաքն
 զԵզընկայ. բժան է ընդ այր և ընդ կին ի ներքոյ հողին մնացին:
 Եւ այլ բազում աւերք և մնասք, որ եղեն ի վրաց տուն, ի յԱրեւելք
 և ի բոլոր գաւառս, ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել:
 Այլ այս գրեցաւ ձեզ ի խրատ և ի յաւգուտ. զի վասն մեղաց եղեն
 այս ամենայն, զոր Տէր Աստուած փրկեսցէ զձեզ ի յամենայն փոր-
 ձութեանց. ամէն: Եւ որ զմեզ յիշէք՝ յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ
 Աստուծոյ մերոյ, ամէն:

[illegible]

ՄՀ Հայագիտական գրադարան

MAL008428

